

МАЛКОИЗВЕСТНИ ФАКТИ ОКОЛО
МЕСТОНАХОЖДЕНИЕТО И НАМИРАНЕТО
НА КАН-ОМУРТАГОВИТЕ НАДПИСИ-КОЛОНИ
ОТ ГРАД ПРОВАДИЯ

Николай Хрисимов, Драгомир Георгиев

LITTLE KNOWN FACTS ABOUT THE LOCATION
AND PLACE OF FINDING OF THE INSCRIPTION
COLUMNS OF KHAN OMURTAG FROM PROVADIA

Nikolay Hrissimov, Dragomir Georgiev

Abstract: *The article presents some of the lesser known facts surrounding the location and finding of the inscription columns from the time of Khan Omurtag (814–831) from the town of Provadia. On the basis of the documents available from the epoch and the memories of the citizens of Provadia who lived in the 19th century, it was found that upon their discovery by F. Kanitz, the two columns stood as tombstones in the formations around the so-called Choban mosque Ottoman necropolis. It was found that in the area around the mosque, apart from the two columns, at that time there were numerous spolia of earlier structures that were not used in the construction of the mosque (i.e. not directly related to it). The authors present a hypothesis that there was a medieval church (?) in the same place, or in the immediate vicinity, in which the columns in question were similar to the inscription columns of the church of SS. Forty Martyrs in Veliko Tarnovo – the capital of the Second Bulgarian Empire. In search of the reasons for the construction of such a church in the medieval Provadia, the place that occupied the fortress and the city during this period and the subsequent period of Ottoman rule were analyzed. In addition, a number of other questions have been raised, the clarification of which will only be possible through an in-depth archaeological survey of the place where the inscription columns, dating from the First Bulgarian Empire, were discovered.*

Keywords: *Protobulgarian inscriptions, khan Omurtag's column inscriptions, localization, Pravadia and the region in the Middle Ages, Choban mosque, location, church, finds.*

Колоните с надписи на кан Омуртаг от Провадия са открити от австро-унгарският пътешественик Феликс Каниц през 1872 г. при преминаването му през града. Той ги прерисува и издава през 1879 г. в първото

издание на трети том на „Дунавска България и Балканът“ (**Kanitz 1879**, 354–355; **Каниц б. г.**, 135–136). В българското му издание по този въпрос се чете следното: „... Една изоставена днес джамия се намира в населената от турци северна част от града. Тя изградена от квадри. Намира се между евентуалните останки от ония известни и бляскави някога търговски магазини, които са били притежание на гагаузки търговци. Днешната джамия е била, може би, център на някогашната тяхна фактория и е била „древна църква с куполи“. Основание затова предположение ни дава един надпис върху стената на джамията, който гласи: „Машаллах 1180 г.“; която отговаря на годината 1780, когато рагузките колонии в Турция западат. Османците прибавиха към един от куполите, извисяващи се над ортогоналната някогашна църква, минаре и използваха предверието на църквата за гробище. Гробовете тук са невероятно запуснати, надгробните камъни – разхвърляни. Между тях попаднах на две части от колони, изработени от бял мрамор и високи по 1,20 м. Върху тях има надписи с гръцки букви, копия на които давам в първото издание на III том ...“.

За колоните по-късно пишат още Константин Иречек, Фьодор Успенски, Васил Златарски, свещеноиконом Иван Радов, Веселин Бешевлиев, Александър Кузев, Йордан Андреев, Ара Маргос, Христо Шанов и др.

При обиколките си из освободена България на 23 юли 1884 г. Константин Иречек пристига в Провадия. От престоя си в града той е оставил описание. В следващите редове ще бъдат представени отделни части от този разказ, които са пряко свързани с интересуващата ни тема: „... При обикалянето на града издирих най-напред два гръцки надписа, които виенският живописец и пътувач Каниц ги е изрисувал непълно, тъй че се само познаваше, че са средновековни. Принадлежат към групата интересни гръцки надписи на българските князе от 9 столетие. И двата са издълбани на гладки дебели стълбове и съдържанието им освен няколко имена, е свършено еднакво...“ (**Иречек 1899**, 859)¹. По-нататък в описанието си той казва, че двата надписа са еднакви и започват с името на кан Омуртаг. Според него те са ценно допълнение към сведенията за покоряването на остатъците от Аварския каганат от Крум и хвърлят светлина върху отношенията на Омуртаг с франките в периода 824–829 г. К. Иречек пише, че надписите по тип на използваните букви приличат на останалите византийски надписи от тази епоха. Това го кара да смята, че са изсечени по заповед на владетеля от гръцки майстори, които са дезертъори или пленници в България (**Иречек 1899**, 859). След това авторът дава сведения за местоположението на джамията, мястото където са открити колоните, техния брой и разположението на надписите. Ето и самият текст: „... Единият стълб, по-добре запазен, стои пред аптеката, другият лежи на двора на една и до сега употребявана джамия до развали-

¹ Цитираните тук и по-нататък извори, документи и източници са публикувани в съвременна графика Пунктуацията и правописът са осъвременени.

ната на турски хамам, тъкмо под спуска на крепостната скала, но е много повреден. До него лежат други късове от гладки стълбове, на един от които пак намираме свършено неясен отломък от подобен характер. В предверието на джамията лежи един надпис на четвъртит камък, който никак не можеше да се прочете, а в нейната ограда записах един кръст с буквите ИС ХС НИКА К//ЕФХ. Око(ло) нас се събра множество Турци и турски деца и моите водачи ме (по)съветваха да не оставаме тука дълго време...“ (**Иречек 1899**, 859 – 860).

Информация за местоположението и размерите на Омуртаговите колони получаваме и от братя К. и Х. Шкорпил: „... Под №72. Стълб от мермер; височина на плоскостта с надписа 0.49 м, на буквите 0,06 м. В 1872 г. надписа видял Каниц в гробищата пред сегашната голяма джамия в Провадия; сега (т. е. към 1901 г.) се намира пред турското училище ...“ (**Шкорпил 1901**, 6). По отношение местоположението и размерите на другата колона те пишат: „... Друг подобен надпис от времето на Омортаг, въздигнат на един от фамилията ТЗАКАРАНС и публикуван от Каниц, се намира в гр. Провадия (до Чобан-джамия) на един стълб с диаметър 0,6 м. ...“ (**Шкорпил 1901**, 7).

През 1902 г. Васил Златарски публикува напълно и коментира обстойно Омуртаговия надпис от Провадия, открит до Чобан джамия, посветен на копана Корсис (**Златарски 1902**, 94 – 107).

Важна информация за местонамирането на колоните получаваме и от изследването на директора на Руският археологически институт в Константинопол Ф. И. Успенски. Той пише, че едната колона се намира в Чобан джамия. Това е колоната, посветена на копана Окорсис от рода Чакарар. Според написаното от него колоната е висока 1,6 м., а диаметърът ѝ е 0,6 м. (**Успенский 1905**, 235; **Успенский, 1905**, 190) (**Обр. 1 и 2**). Другата колона, посветена на зератаркан Негавонаис от рода Кувиар, е описана като стояща пред турското училище в града. За нея не е дадена височина, а само е посочен диаметър, който е 0,57 м. Ф. Успенски прави и важното уточнение, че тази колона в горната си част е отсечена и там ясно се вижда ямка за захващане с железни скрепителни елементи (**Успенский 1905**, 190 – 191; **Извѣстия 1905**, Табл. XLIX, 88а; Табл., XLIX, 99) (**Обр. 3 и 4**).

Веселин Бешевлиев в станалата христоматийна монография „Първобългарски надписи“ прави анализ и коментар на текстовете на двете колони. Той пише, че първоначалното им местоположение е неизвестно. В същото време цитира Ф. Каниц, който казва, че през 1872 г. е видял едната колона, посветена на „... Корсис, копанът ... от рода Чакарар ...“ пред Чобан джамия (**Бешевлиев 1992**, 227, 229). За местоположението на другата колона, посветена на Негавонаис той отново цитира Ф. Каниц, който през 1872 г. я е видял пред голямата джамия в Провадия, след което е била преместена пред турското училище (руждие), намиращо се до нея (**Бешевлиев 1992**, 227, 229 – 230).

Ценни сведения за мраморните колони с надписите на кан Омуртаг и Чобан джамия дава и Негово Всеблагоевество иконом Иван К. Радов (Георгиев 2018, 54–75)². В своя статия, разглеждаща старините в Провадия, той пише, че при пристигането си в града през 1876 г. е заварил: „... Три каменни стълбове, написани с гръцки букви. Два от тях стояха при Чобан-джамиси, а третия пред турското училище (руждие). Стълбовете са от времето на българските езически князе. ...“ (Радов 1912, 33). Освен това провадийският архиерейски наместник пише, че има: „... Един кръст в оградата на Чобан-джамиси с букви: IC XC NIKA K///// EΦΧ...“ (Радов 1912, 33). По предание, кръстът е направен от майстора българин, който е строил джамията (Радов 1912, 33).

Интересни сведения за надписите-колони на кан Омуртаг и мюсюлманския храм, край който те са открити – Чобан джамия, има и в спомените на местния жител дядо Панайот Николов³, записани от неговия внук Марин Маринов: „... Знам предание, според което през Второто българско царство на това място е имало църква, която след нашествието на османците е преобърната на джамия. По време на войната от 1828–1829 г. руските войски, намиращи се в Провадия използваха джамията като църква и там извършваха своите църковни обреди. ...“ (Радов 1912, 37; Маринов Ръкопис, 325, 325–326).

В първата издадена история на Провадия Никифор Ганев пише, че двете мраморни колони са открити на различни места в града. Според него едната е открита в двора на Чобан джамия, а другата се е намирала в гробищата на централната провадийска джамия „Юсуф бей“ (Ганев 1929, 24). Авторът застъпва хипотезата, че колоните са донесени в Провадия от старата българска столица Плиска. Това според него е станало или още по време на Второто българско царство, или след завладяването на средновековната българска държава от османците (Ганев 1929, 25). Въпреки това Н. Ганев не пренебрегва и възможността колоните да са поставени на крепостта още от времето на кан Омуртаг (Ганев 1929, 25–26). На друго място в историята си той споделя своето убеждение, че Чобан джамия, че преди да стане мюсюлмански храм Чобан джамия е била православна църква. Аргументите, които излага при твърдението си са, че сред местното провадийско християнско население по онова време има предание, че джамията преди това е била

² Той е провадийски архиерейски наместник и енорийски свещеник в периода 1876–1894 г. След това от 1894 до 1907 г. е временно изпълняващ длъжността протосингел (помощник, секретар) на Н. В. митрополит Симеон Варненски и Преславски. Иван Радов е един от основателите на Варненското археологическо дружество.

³ Той е роден през 1799 г. в близкото до Провадия село Петрова рѝка (дн. с. Петров дол, Варненско) и е един от най-активните дейци в борбата за новобългарска просвета и църковна независимост на българите от Провадия и околните села. Умира през 1909 г. на 110 годишна възраст.

църква. Заради преданието по време на Временното руско окупационно управление след края на Руско-турската война (1877 – 1878) местните българи изявяват желание пред провадийският окръжен началник подполковник К. А. Вигант тази джамия да им бъде предадена, за да я превърнат в църква (**Ганев 1929**, 63).

Провадийските колони с надписи от времето на кан Омуртаг продължават и по-късно да бъдат обект интерес от страна на изследователите.

Александър Кузев защитава хипотезата, че двете колони с първобългарски надписи от Провадия, „намерени в една джамия“, са донесени от Плиска като строителен материал, тъй като за тях в града липсва съответната археологическа среда (**Кузев 1980**, 85, 88).

Йордан Андреев изказва мнение, че двата възпоменателни надписа от времето на кан Омуртаг първоначално са се намирали в Овечката крепост и са стояли върху символичните гробове на двамата военачалници (**Андреев 1980**, 267 – 268).

Иван Снегаров смята, че Чобан джамия е издигната върху развалините на църква (**Снегаров 1958**, 149).

Ара Маргос също разглежда въпроса за двете колони с надписи от времето на кан Омуртаг, пишейки следното: „...В надписите се споменава за двама представители на прабългарската върхушка, загинали по време на военни действия срещу франките, маджарите или хазарите. Поради това се смята, че става дума за периода 818 – 829 г. Като се има предвид, че тарканите са заемали понякога длъжността управители на области, не е изключена възможността зератарканът Негавонаис да е бил управител на тези места. Твърде вероятно е обаче двата надписа да са донесени като строителен материал от Плиска ...“ (**Маргос 1981**, 13).

Сведения за колонните надписи на кан Омуртаг и Чобан джамия получаваме и от едно изследване на Христо Шанов (**Шанов 2006**, 96, 105 – 106). Според него джамията е свързана с името и вакъфите на шейх-юл-ислям Ахмед Хикмед бей. В двора ѝ е имало мектеб (начално училище). Самата джамия се е намирала в оформеното пространство между съвременните провадийски улици „Патриарх Евтимий“ и „Скобелев“, на площадка, разположена под средновековната крепост. В долния край на терена все още личат следи от градеж – ломен камък, споен с бял хоросан. Това вероятно са остатъци от зида, който е ограждал двора на джамията. От запазени фотографии и рисунки от началото на ХХ век се вижда, че тя е била изградена от каменни блокчета от дялан камък с лица. Само куполният ѝ свод е бил тухлен. На прозоречните отвори е имало глухи аркирани ниши. В приземната част те са били островърхи, а на етажа – полукръгли. Многоскатният покрив на храма е бил покрит с еднолучни керемиди (**Шанов 2006**, 106). Той изказва хипотезата, че Чобан джамия е изградена върху основите на средновековен православен храм, посветен на свети Йоан Кръстител. В

подкрепа на тази хипотеза авторът изтъква факта, че джамията е разположена по оста югоизток-северозапад. Това означава, че при нейния строеж е имало лека корекция при ориентирането на михраба към юг-югоизток. Все пак, според него съществува и вариантът християнския храм да е строен през ранна пролет, а строителите да са били подведени от все още зимната траектория на слънцето за посоката на изток, където е трябвало да изградят абсидата с олтар на църквата (**Шанов 2006**, 105 – 106).

Обобщавайки досегашните изследвания на надписите могат да бъдат разделени на две групи – такива, които носят първична информация за колоните и мястото им на намиране, и една по-късна група на изследвания, повтарящи или интерпретиращи първичната информация. Сред първата група безспорно изпъкват публикациите на първооткривателя на колоните Ф. Каниц и посетилия наскоро след Освобождението на България Провадия К. Иречек. Те могат да бъдат допълнени с данните, изнесени от иконом Иван Радов. На база написаното от тях могат да бъдат направени някои изводи за колоните и мястото на тяхното намиране.

Анализирайки текста на Ф. Каниц, отнасящ се за Провадия, прави впечатление, че този автор разглежда събития от началото на 70-те години на XIX век до началото на 1880 г. (**Каниц б. г.**, 138 – 139). Това означава, че той посещава града поне два пъти. При първото си посещение през 1872 г. открива две части от мраморни колони с надписи, сред запуснатото гробище на изоставена джамия открива две части от мраморни колони с надписи. Колоните вероятно са използвани като надгробия. Публикува ги в том III на първото издание на „Дунавска България и Балканът“, излязъл през 1879 г. При посещението си в Провадия през юли 1884 г. К. Иречек пише, че по това време едната от колоните (вероятно след Освобождението) е преместена и поставена пред аптеката⁴ в града. Според неговото описание, другият надпис продължава да лежи до една действаща към момента джамия, разположена до развалините на турски хамам, точно под скалния венец на крепостта. Там той отбелязва, че се намират и множество други фрагменти от гладки колони и между тях вижда и друг отломък със силно обезличен подобен надпис.

От топографията на османския, а и на съвременния град Правади/Провадия, е известно, че в северната му част се е намирала само една джамия, и това е Чобан джамия. Освен това, според описанието на Иречек, надписите се намират „... на двора на една и досега употребявана джамия, до развалината на турски хамам, тъкмо под спуска на крепостната скала ...“. За този хамам от спомените на Панайот Николов е известно, че се намирал „... на мегданя пред Чобан джамия ...“ (**Маринов, Ръкопис**, 328). Според информацията на братя Шкорпил и Ив. Радов едната от колоните е стояла пред

⁴ Към 1884 г. в Провадия има само една аптека, която е частна. Тя е собственост на еврейската фамилия Ешкенази-Кемалови. За съжаление не може да бъде локализирано точното място, където тя се е намирала. Знае се само, че е била разположена в горната част на града, вероятно в близост до мястото, където се е намирала джамията.

турското училище. От изследването на Хр. Шанов става ясно, че в двора на Чобан джамия е имало мектеб (начално училище) (Шанов 2006, 105 – 106). По този начин може с голяма доза сигурност да бъде локализирано мястото, на което са се намирали двете колони при първото посещение на Ф. Каниц в Провадия, а именно – в двора на Чобан джамия. Заедно с това, при следващите изследователи, занимаващи се с колоните, няма съмнение коя е джамията. Те категорично определят, че надписите са открити в Чобан джамия. Разминаване се забелязва само в информацията за това, изоставена или действаща е тя. Разминаването може да се дължи на обстоятелството, че към момента на първото посещение на Ф. Каниц в Провадия, поради различни причини, местната мюсюлманска общност вероятно е била изоставила тази джамия. След освобождението на града през 1878 г., когато местното християнско население поисква от окръжния началник К. А. Вигант тя да бъде превърната в църква (вж. Ганев 1929, 63), мюсюлманското население се активира и я възстановява, но това е само една възможна хипотеза, поради липсата на съхранили се конкретни данни. Тази хипотеза обяснява как е възможно при първото посещение на Каниц тя да е изоставена, а впоследствие, при посещението на Иречек, тя да е действаща. От запазеният план на града, изготвен през 1832 г. от Хелмут фон Молтке, се вижда добре, че към този момент разглежданата джамия се намира извън застроената градска част (Обр. 5). Това може би е и възможната причина, поради която тя е била изоставена (Кийл 2017б, 771).

От представената информация от Ф. Каниц и К. Иречек може да се заключи, че и двата известни към момента провадийски надписа са открити на едно и също място, а именно – пространството пред Чобан джамия, което по това време е осеяно с разхвърляни камъни от мюсюлманско гробище. Впоследствие единият от надписите е преместен на видно място в града – пред аптеката. Това вероятно е станало след посещението на Каниц, когато надписите са идентифицирани като свързани с българското минало, и още по-вероятно да е станало след Освобождението, тъй като разполагаме със сведения, които сочат, че аптеката в Провадия е открита през 1880 г. (Илевъ 1919, 29).

За братя Шкорпил, на база представения тук материал, може да се твърди, че е възможно да не са виждали лично двата надписа, както и мястото на което те се намират, тъй като пишат, че единият от тях е „...видял Каниц в гробищата пред сегашната голяма джамия в Провадия ...“, по-късно той е преместен „...пред турското училище ...“. Другият надпис ситуират до Чобан джамия, като го дават с прекалено малки размери от действителните – 0,6 м. Вероятно подобна е ситуацията и при Ф. Успенски. Както видяхме по-горе, от сведенията на Ф. Каниц е ясно, че двете колони с надписи при откриването им през 1872 г. се намират на едно и също място в Чобан джамия. В същото време от текста на братя Шкорпил читателят остава с впечатление,

че надписите са открити на различни места, в две различни джамии. Разминаването може би се дължи на факта, че към 1901 г. Чобан джамията може би е била най-голямата от всички провадийски джамии и освен с името си тя е била известна сред местното население като „Голямата джамия“. В същото време информацията за мястото, на което са се намидали колоните, към времето, когато братя Шкорпил пишат своята статия, вероятно е получена чрез различни провадийски сътрудници, които са използвали и двете имена на джамията. Тенденцията, че колоните са открити на две различни места, се наблюдава и при някои от следващите изследователи, защото те се позовават на сведенията, дадени от братя Шкорпил (**Бешевлиев 1992**, 227, 229), като например В. Бешевлиев, а след неговото основополагащо изследване на първобългарските надписи намирането им пред две различни джамии е добило широка популярност (вж. последващите изследвания).

Заедно с това, по неизвестни причини, остава забравен и още един факт, споменаван от двама от тримата първоизточници за колоните – К. Иречек и иконом Ив. Радов. В текстовете и на двамата присъства споменаване на трета колона с надпис, който в сравнение с другите два е силно повреден. К. Иречек го описва така: „...на един от (другите мраморни късове от колони) които пак намираме свършено неясен отломък от подобен характер ...“ (**Иречек 1899**, 859 – 860), а Ив. Радов пише, че край джамията имало „...Три каменни стълбове, написани с гръцки букви ...“ (**Радов 1912**, 33), като и двамата правят разлика с описания отделно най-вероятно ранновизантийски надпис, вграден в оградата на джамията със запазени (или разчетени тогава) букви **IC XC NIKA K///EΦX**, плюс още един надпис върху четвъртит камък, ситуиран от К. Иречек в преддверието на джамията. Въз основа на това и преди всичко на определението на добрия познавач на средновековното ни минало, че този надпис е с подобен характер като останалите два, може да се твърди, че към времето, когато провадийските надписи на кан Омуртаг са въведени в научно обръщение (условно последната четвърт на XIX в.), заедно с тях е имало още един надпис (или част от такъв) принадлежащ също към групата на първобългарските надписи.

Обяснението за струпването на едно място на тези надписи може би се крие пак в текстовете на двамата автори, като само те акцентират на факта, че пред и около джамията е имало голям брой други подобни колони, но без надписи. Това струпване на колони или късове от такива не могат да бъдат сполии, използвани при строежа на джамията, тъй като конструктивните особености на този тип джамии не включват в себе си колони, носещи купола⁵. Предвид струпването на тези колони и другите сполии, споменати в описанията на К. Иречек и Ив. Радов, може да се предположи наличието

⁵ Изказваме сърдечната си благодарност на д-р Ж. Гюлева (РИМ – Велико Търново) за разясненията, които ни даде във връзка с проблемите около османските култови сгради и конкретно Чобан джамията.

на по-ранна (християнска) култова сграда, където тези материали са били в употреба, като концентрирането им на това малко пространство допълнително подсилва тази възможност.

Не е известна и точната година, през която колоните са пренесени от Провадия в София. От сведенията на братя Шкорпил става ясно, че към 1901 г. те все още се намират в Провадия (**Шкорпил 1901**, 6). На следващата година В. Златарски публикува подробен коментар и анализ на единия от колонните надписи, което може би означава, че те вече са пренесени в столицата, тъй като липсват сведения видния учен да е посещавал Провадия през този период (**Златарски 1902**, 94 – 107). От статията на Негово Всеблагоевество иконом Иван К. Радов се разбира, че към момента на нейното написване „...*Стълповете са пренесени в софийския музей ...*“ (**Радов 1912**, 33). Самата статия е публикувана в „Известия на Варненското археологическо дружество“ през 1912 г., но вероятно е писана по-рано, защото православният духовник умира на 1 май 1912 г. в гр. Варна (**Георгиев 2018**, 73).

Заради концентрирането на едно място на множество споллии, неупотребени в изграждането на джамията, и предполагаганата от авторите възможност за употребата им в по-ранно време за строежа на християнски храм ще бъде представено мястото на района в средновековната българска история и през последвалия османски период, където е възможно да се крият причините за откриването на Омуртаговите колони именно в Провадия.

В периода на Второто българско царство крепостта, намираща се източно от съвременния град Провадия, се превръща в един от най-важните градски центрове на средновековната българска държава (**Плетньов 1995**, 238 – 239; **Атанасов 2009**, 255 – 257). Нейната ключова роля проличава още през първите години след възстановяването на Второто българско царство. В историята си Георги Акрополит пише: „...*Споменатият Асен имал двама братя, единият от които се наричал Петър, а другият – Йоан. Той държал Йоан при себе си, а на Петър отделил част от своята територия и му наредил да я управлява. Наистина братът Асен подарил на Петър като собствено владение и Велики Преслав, и Проват, и земите около тях. Поради това те и досега се наричат Петрова земя...*“ (**ГИБИ 1971**, 154). Този пасаж добре показва важното значение на града, като той е поставен редом със старата столица, от времето на Първото българско царство Преслав.

Заедно с това през Второто Българско царство Овеч е център на група от още 11 големи и добре укрепени крепости (Аспарухово-Овчага, Китен-Рояк, Снежина, Славяново, Славейково, Могила, Мадара, Венчан, Невша 1, Невша 2, Петров дол) и 5 неукрепени селища. При вглеждане в картата на региона през периода прави впечатление, че тази група укрепления (със селищата) около Овеч е сравнително компактна, обособена и отделена от крепостите около Шумен-Преслав (**Атанасов 2009**, 267 – 268). Може би ключовото положение и важността на тази част от българските земи както

през Второто българско царство, така и след това, през османския период, са най-добре представени от нидерландския османист Махиел Кийл. В една от своите разработки, посветени на този регион, като част от заглавието поставя определението „сърцето на България“ (Кийл 2017а, 187).

Важността на региона през периода може да бъде илюстрирана и с факта, че именно тук е най-високата концентрация на монети на цар Мицо, а също и че от крепостта край село Могила (отстоящо на около 20 км от Провадия) произхожда матрица за негови восъчни печати (Мушмов 1932 – 1933; Йорданов 2016, 219 – 220). Тази констатирана висока концентрация на монети на Мицо в района дава право на Л. Лазаров да изкаже тезата, че именно там, в Овеч или в другата голяма крепост в района – тази при с. Царевци, е била и монетарницата *ergo*, столицата на този български владетел (Лазаров, 2001, 21 – 23). При формулирането на тезата си авторът не е взел предвид споменатата матрица за восъчни печати, която също произхожда от района и може да служи за допълнително доказателство в нейна подкрепа.

Споменатата крепост край с. Царевци бе въведена наскоро в научно обръщение (вж. липсата ѝ в каталога на паметниците от региона, поместен като приложение в сборник „Плиска-Преслав“, т. 7, потвърждава това). По тази причина тук ще ѝ бъде обърнато по-специално внимание. Крепостта е локализирана по време на теренни обхождания и е означена като „Обект 7068“ (Георгиев и др. 2014, 616 – 618). Тя, заедно с прилежащите територии, заема площ от около 200 дка. Самата крепост има форма на два вписани един в друг правоъгълника, като външният е с приблизителна площ 100 дка, а вътрешният – 13 дка (Лещаков и др. 2013, 601). Находките по повърхността на терена показват, че площта е обитавана от II до XIII в., като в непосредствена близост до крепостта и подградието са открити няколко сателитни селища (Георгиев и др. 2014). Откривателите ѝ, предвид размерите ѝ и открития голям брой фрагменти вносна византийска керамика изказват предположението, че през Средновековието крепостта е функционирала като град (Лещаков и др. 2013, 601). За наличието на представителна обществена сграда (църква?) подсказват откритите голям брой мраморни плочки за подова настилка (Лещаков и др. 2013, 601). Отчитайки представената информация за тази крепост, може да бъде локализиран още един голям (важен) пункт в разглеждания район. Предвид находките на луксозна керамика и мраморна подова настилка може да се твърди, че крепостта е била местообитание на високопоставено лице, което се е ползвало от въпросните атрибути на аристокрацията. Близостта между двете крепости подсказва, че те биха могли да бъдат резиденции на едно и също високопоставено лице. А предвид високия брой намерени монети на Мицо в двете крепости, то е напълно възможно това да бъде и самия той. Отчитайки претенциите му към трона на българското царство и това, че той е прекият наследник на Асеновци (на самия Иван Асен II), е възможно по негов пример да е поставил раз-

глежданите колони в църква, както това по-рано е направил именитият му предшественик.

Възможното обяснение за това, защо след като губи борбата за престола в Търново Мицо Асен се оттегля именно в този район, може би получаваме в пасажа, оставен ни от Георги Акрополит как Асен дава на Петър градовете Преслав и Проват и земите около тях, за да може последният да ги управлява като лично владение. Запазването на контрол над тази територия вероятно е още един солиден аргумент в борбата, която се разгаря по това време между Мицо Асен и цар Константин Тих-Асен (1257 – 1277), затова кой е истинският и легитимен владетел – наследник и продължител на Асеновата династия. Това е територията, владяна от най-големият от тримата братя-водачи на освободителното въстание, която дълго време след това, както изрично отбелязва византийският автор, носи името „Петрова хора“, районът, в който е било разположено сърцето на Първото българско царство на Балканите. Това вероятно е и един от ключовите жалони, върху който се е граждала държавно-политическата идеология и претенцията за легитимност и приемственост между Първото и Второто българско царство. Ключовото значение на този район в идейно-политически план се потвърждава и от факта, че една от първите задачи, които си поставят Петър и Асен след избухването на въстанието, е да освободят именно Преслав (а може би и Овеч).

Сведенията от италианските географски карти от XV и XVI век също дават ценна информация за ключовото значение на крепостта Овеч по време на Второто българско царство. В това отношение най-голям интерес за нас представлява италианската карта на Фра Мауро, съставена през 1459 г. Тя принадлежи към т. нар. рисуванни карти, в които не само се отбелязват имената на отделните градове, но на места са представени и природни забележителности и отделни крепости. Там, където започват извивките на Дунавската делта, са представени (макар и схематично) контурите на една много голяма крепост. Над нея е изписано името *Provat*. По своите мащаби (поне както е нарисувана) тази крепост отстъпва единствено на столицата Търново – всички останали български градове са предадени на много по-малко място и с далеч по-бедни подробности (Андреев 1980, 269 – 270).

В стремежа към приемственост и легитимност между българската държава от периода VII – XI век и Второто българско царство може би се крие и възможното обяснение на въпроса, каква е била причината, която кара Мицо Асен да постави „... Три каменни стълбове, написани с гръцки букви. ... от времето на българските езически князе ...“ в църква, разположена в подножието на крепостта Овеч. Интересни разсъждения в тази посока предлага Пламен Павлов. Според него в борбата си за възстановяване на българската власт над териториите, владени от българите от времето на Първото царство в североизточна посока, по подобие на претенциите им за контрол над Тракия, Македония, областите Ниш, Браничево, Белград и

Влахия братята Асеневици⁶ „...се уповават не само на изрично споменатите от Калоян „предшественици“ или „прародители“ Симеон, Петър и Самуил, но и на владетелите от езическата епоха личи твърде ясно от присъствието на знаменитата Омуртагова колона в църквата „Св. 40 мъченици“. Българите по всяка вероятност имат представа и за някогашната „прародина“ – в Българския апокрифен ръкопис четем за трите велики реки Затиуса (Днепър), Ереуса, (Днестър) и Дунав, с които се свързва началото на българското царство на Балканите...“ (Павлов 2003, 165–166). С този акт местният владетел (Мицо Асен?) вероятно иска да покаже, че продължава външнополитическият курс, начертан от първите Асеневици в края на XII и началото на XIII век. С тези си действия той ясно показва на всички съседни и съперници, че въпреки тежката ситуация, в която се намира България в края на 50-те и началото на 60-те години на XIII век, тя не се отказала от претенциите си за определени територии в европейския Югоизток, които страната смята за свои традиционни сфери на влияние още от времето на Ранното средновековие. Събитията, за които става въпрос в текстовете, изписани върху двете колони, са от първите десетилетия на IX век. Трябва да бъде обърнато внимание и на факта, че храмът в Провадия е разположен в подножието на крепостта. Това е още един интересен паралел на сходство с църквата „Св. 40 мъченици“ и нейното идентично разположение по отношение на крепостта Царевец в Търново (Обр. 6).

В първите столетия след падането на българските земи под османска власт етническият облик на Провадия започва да се променя. Местното православно население силно намалява, за сметка на все повече увеличаващото се мюсюлманско такова. Тази тенденция може добре да се проследи чрез османските данъчни документи и впечатленията на чужди пътешественици, католически мисионери и дубровнишки търговци, минали през града или живели там в периода XVI–XVII век. Важни сведения в тази посока получаваме от кратък османски данъчен регистър от 1530 г.⁷ Изнесената информация показва, че в града е имало пет мюсюлмански и една християнска махали, както и три групи военнорслужещи (мюселлем), които са освободени от данъци срещу задължението да охраняват крепостта. Първата група се състои от 38 мъже християни, втората от 73 мъже мюсюлмани, а третата от осем християни – майстори на лъкове. Броят на мюсюлманските домакинства е 191, а на християнските – 91. Така жителите на Провадия по това време са между 1300 и 1500 души, от които 68% са мюсюлмани (Кийл 2017b, 769, 770). Увеличаването на мюсюлманското население през този период е свързано и с третият етап от заселването на еничарите в българските земи.

⁶ В конкретната статия става въпрос за политиката, водена от цар Калоян (1197–1207), но вероятно такава е била линията, която е следвана както от неговите по-големи братя, така и от неговият племенник Иван Асен II.

⁷ На практика в него са резюмирани данни от подробен данъчен регистър за 1516 г.

Той протича със сериозна интензивност през последното десетилетие на XVI и началото на XVII век. Най-точна представа за увеличаването на еничарския елемент в градовете ни дават сведенията на дубровнишкия търговец Павел Джорджич, според когото само в гр. Провадия за 15 години броят на еничарите нараства от 4 на 80 души (**Георгиева, Цанев 1982**, 33). Според М. Кийл през 1597 г. 24% от мюсюлманите, почти всички в самия гр. Провадия, са наскоро ислямизирани („син на Аблуллах“). През 1641 г. новоприелите исляма достигат 40%. През 1597 г. още 20% от мюсюлманите в града са нови обръщенци в исляма. Според М. Кийл това навежда на мисълта, че огромната част от градските мюсюлмани са имигранти от Анадола (sic!) (**Кийл 2017a**, 206). Така само за около 150 години, т. е. от 1515 г. до средата на XVII век, мюсюлманското население в градовете се увеличава няколко десетки пъти за сметка на християнското. Провадия не прави изключение от тази тенденция. В града през този период вече живеят около 4800 мюсюлмани, а християните са около 500 души (**Петров 1988**, 8, 18).

В началото на 1640 г. Войцех Мясковски като посланик на Жечпосполита потегля за Цариград. На 7 април 1640 г. посланичеството пристига в Провадия, където прекарва великденските празници. Там присъства на литургия в полусрутената църква. Пътеписецът отбелязва, че жителите на града са задължени да плащат 7000 аспри, за да могат по време на празниците да извършват свободно всичките си църковни обреди и богослужения. Освен това споменава, че предната година (т. е. 1639 г.) Халил паша нарежда да бъде съборена църквата на дубровничани в Провадия, понеже последните отказват да дадат 100 000 аспри за спомен (**Кесяков 1887**, 343).

На 14 септември 1640 г. католическият епископ Петър Богдан Бакшев пристига в Провадия и от наблюденията си съобщава следното: „... Тук е имало дървена църква на господата търговците дубровчани и като я построили със стена, турците я разрушили от основа на 29 юли 1639 г. с голяма вреда за казаните търговци. И сега на това място са направили градинка. ... Църквата е посветена на Пресвета Богородица. Сега извършват богослужба по къщите с преголям страх. ... Къщи на схизматици има 50, което прави 300 души, по народност българи, те също са имали църква на това място, но е била разрушена от турците, в същата година, когато и тази на нашите. Къщи на турци има 2000, което прави 10 000 души; имат шест големи джамии, всички от бял камък, покрити с олово...“ (**Димитров 2009**, 131 – 132).

Придружавайки вуйчо си през 1651 г., Евлия Челеби също минава през Провадия. Той съобщава, че в града има две църкви (**Гаджанов 1909**, 640, 651).

През 1659 г. католическият епископ Филип Станиславов също минава през Провадия. Според него в града по това време има 1500 турски и 100 православни къщи (**Иречек 1899**, 858).

За задоволяване на своите религиозни нужди след разрушаването на църквата им, дубровничани започват да използват една частна къща. За това свидетелстват както сведенията на Петър Богдан Бакшев, така и данните на архиепископ Франческо Соимирович от посещението му в Провадия на 24 февруари 1664 г. (**Примов, Сарийски, Йовков 1993**, 355, 371, 372).

През 1677 г. полският крал Ян III Собиески (1674–1696) изпраща до Константинопол като свой посланик Ян Гнински. В пътния дневник на делегацията при преминаването ѝ през Провадия се споменава, че по това време има дубровнишка и арменска църкви (**Първев 1972**, 353, 354, 355, 356).

През 1699 г. е сключен Карловацкият мирен договор. Полският сейм назначава Рафаил Лешчински за посланик на страната в Османската империя. На 20 март 1700 г. пратеничеството се насочва към гр. Провадия. За града посланикът пише, че не е голям град, нито пък много населен. Според неговите думи градът е бил стар замък на някогашните български крале „... *królów niegdy Bulgaryey* ...“ (**Кесяков 1894**, 174, 175, 177).

Стъпвайки на представената информация, предлагаме работната хипотеза, че по време на Второто българско царство в подножието на крепостта Проват е възможно да е имало християнска църква, в която са били поставени поне две колони от времето на кан Омуртаг. След падането на средновековна България под османска власт, тази църква се запазила като квартален християнски храм на все по-оредяващото българско православно население в града, може би някъде до края на XVII – началото на XVIII век, след което на мястото, където се е намирал храма, е построена джамия. Паралел в това отношение може да бъде открит в църквата „Св. 40 мъченици“ в средновековната българска столица Търново. За наличието в Провадия на по-ранна представителна (религиозна?, немюсюлманска) сграда говори и струпването на това място, освен коментираните колони с надписи (първобългарски и ранновизантийски), на голям брой цели или фрагментирани колони, споменати на това място от К. Иречек и Ив. Радов.

От сведенията на Петър Богдан Бакшев се разбира, че православните българи в Провадия имат своя църква до 1639 г., когато тя е разрушена, заедно с храма на дубровничани. Според Евлия Челеби през 1651 г. в града има две църкви. Отчитайки сведенията на Франческо Соимирович и Ян Гнински, можем да предположим, че това са възстановеният храм на българите и арменската църква. Основание за това ни дава сведението на католическия архиепископ, според което към 1664 г. дубровничани все още не са възстановили своя храм, а богослужението се извършва в частна къща. През 1677 г. те отново имат своя църква. Освен това Ян Гнински описва и храм на провадийската арменска общност. Той не споменава за православна църква, но сведенията на Евлия Челеби показват, че има такава. Сведенията на полския пътешественик Р. Лешчински пък са още едно доказателство за

старата слава на крепостта и нейното ключово значение по време на Второто българско царство (**Кесяков 1894**, 174, 175, 177).

Според Валентин Плетнъов административен център на тази област е старата българска столица Преслав (**Плетнъов 2016**, 221). В границите на Карвунската хора вероятно влиза и крепостта Проват. Може би градът е предпочитан за търговия от дубровничани и поради своя по-особен статут, добре показан от Георги Акрополит. Да не забравяме все пак, че администрацията в царските владения е по-малко склонна към злоупотреби, заради което те са и по-желано място за търговия.

Връщайки се към коментиранията във връзка с Мицо Асен крепост край село Царевци, трябва да бъде отбелязано, че тя отстои само на 20 км от Овеч. Селището, намиращо се на това място през османския период (засвидетелствано в регистър от 1622 г.), носи красноречивото име Царе. Напълно възможно е това да е било името му и в по-ранно време?... Иначе в подобни данъчни документи през тази епоха селището е означено като Султанлар (1488, 1516, 1573, 1597, 1676, 1873 г.) (**Аджемлерски 2012**, 35 – 37). В края на XVI век близо до това село се е намирало още едно селище, което се е казвало Хас (**Аджемлерски 2012**, 36; **Калицин, Мутафова 2012**, 434)⁸. Според Веселин Иванов името на селището Царе, вероятно идва от „царски хора“, през османския период живеещите в това селище стават султански хора, работещи в земите на султанския хас (**Аджемлерски 2012**, 36). Всичко казано дотук допълнително показва важната роля на крепостта (селището) през българското Средновековие. Не трябва да се подценява и фактът, че от средата на XIV век Проват става и седалище на митрополия (**Атанасов 2009**, 335 – 336).

Изобщо, през османския период сериозен интерес буди статута на гр. Провадия и района около него. Евлия Челеби пише, че Провадийска каза е шерифска⁹. Тя е оценена на 150 аспри и е като арпалък на всички шерифски накъби¹⁰ в Цариград, а казата се управлява от техен представител (**Гаджанов 1909**, 649). От запазен документ за изплащане на годишно възнаграждение за сметка на данъка зияде-и джизие на раята става ясно, че към 10 джемазиюлевел 1057 г. (13 юни 1647 г.) в Провадия има вакъфи на султан Селим II (1566 – 1574) (**ТИБИ 2001**, 179). В същото време препис на султански ферман за събиране на джизие и други данъци и такси от 28 шевал 1067 г. (9 август 1657 г.) дава информация, че в града има и вакъф към джамията и имарета,

⁸ Това е крупно поземлено владение с годишен приход над 100 000 акчета. Хасове са били предоставяни на висшите сановници за времето на изпълняваната от тях служба и на членове на султанското семейство. Съществувала и специална категория султански хасове, към които се отнасяли най-богатите земи и най-доходоносните обекти.

⁹ Известни приходи са били предназначени за шерифите (т.е. преките потомци на Мохамед).

¹⁰ Представители на шерифите, които живеят в Мека.

построени от султан Мурад II (1421 – 1444, 1446 – 1451) в гр. Одрин (**ТИБИ 2001**, 271 – 272). Освен това селата Кьопеклий (дн. с. Градинарово, Варненско), Асъл-бейлии (дн. с. Блъсково, Варненско), Мухалий (дн. с. Китен, Варненско), Каръ-ягдъ (дн. с. Снежина, Варненско), Дамналий (дн. с. Славейково, Варненско), Кара-къосе (дн. с. Черноок, Варненско), Аптарзак (дн. с. Друмево, Шуменско) и Юнуз-бунар (долни) (дн. с. Кладенец, Шуменско), които се намират западно от Провадия, се наричали „Шамане и били вакъф на свещения град Медина“ (**Осман Нури Ефенди 1908**, 39). Тези сведения също може би показват, че градът и района са с по-специален статут още от времето на Второто българско царство, а след превземането на района от османците в края на XIV век те запазват това му положение.

Може би ситуацията тук е идентична с положението на гр. Созопол. Според запазени османски документи от края на XV век градът е център на хас (лично владение) на султан Баязид II (1481 – 1512). Божидар Димитров изказва хипотезата, че преди идването на османците градът и районът около него вероятно са били лично владение на български цар или византийски император (**Димитров 2006**, 139).

Събарянето на по-ранната (християнска) култова сграда и построяването на същото място на джамия може да е свързано и със събитията, които се развиват непосредствено до града в края на 80-те години на XVII век. За тях научаваме от султански ферман, носещ дата 1 юни 1689 г. Той нарежда на местните османски власти да вземат мерки срещу подготвяния бунт в Червен и селата Диздар кьой (дн. с. Добрина, Варненско), Арнаут кьой и Арнаутлар (дн. с. Староселец, Варненско) в Провадийската каза, които: „... по сговор помежду си набирали бойни оръжия и боеприпаси и замисляли бунтовнически и разбойнически действия ... тези райони да бъдат нападнати и да се изземат бойните оръжия и боеприпасите, с които са се снабдили ... а за жителите им, които са знаели за онова, което се върши ... да се направи съдебно разследване за всеки един ...“ (**Георгиева, Генчев 2006**, 257). В същото време още през май 1689 г. османските власти арестуват 61 мъже от с. Арбанаси (Търновско). Повечето от тях са търговци, които по време на австрийското настъпление са били по търговска работа в Жечпосполита и унгарските земи. Те са обвинени в държавна измяна. Тяхното имущество е конфискувано, защото при направените щателни обиски в Арбанаси са открити 71 пушки, 59 саби и 20 къси копия. Арбанасчани успяват да се спасят от репресиите срещу огромна глоба, платена на държавната хазна, и сериозни подкупи на различни османски длъжности лица. Според Страшимир Димитров и Цветана Георгиева тези сведения доказват подготовката на бунт срещу османската власт в големите християнски селища на Северна и Североизточна България (**Димитров 1988**, 46; **Георгиева, Генчев 2006**, 257). Разбира се съществува и възможността силно намалелото провадийско православно население да не е могло да поддържа своя религиозен храм,

той да е западнал и след известен период да е съборен и на негово място да е издигната джамия, или пък църквата да е отнета насилствено от местните мюсюлмани, които както се вижда от изнесената информация по-горе, са мнозинство в града, при случай подобен на този от 1639 г., след което да е съборена, а по-късно на нейно място да е построена джамия. Това явно е Чобан джамия. Тя окончателно престава да се използва някъде в края на XIX век. (**Обр. 7 и 8**). На 18.VII.1938 г. Провадийската мюсюлманска вероизповедна община насрочва търг за отдаване под наем на Чобан джамия за срок от една година. По неизвестни причини търгът се проваля. На 23.VII.1938 г. е насрочен повторен търг по съкратената процедура. Той трябва да се проведе на 5.VIII.1938 г., а срокът на наема ще бъде от 1.VIII.1938 до 1.VIII.1939 г. (**Провадийски екз 1938**, 2). Това означава, че решението за нейното събаряне вероятно е взето най-рано в края на 1938 или началото на 1939 г. След разрушаването ѝ каменният материал е използван при строежа на Провадийската гимназия. При събарянето на джамията учителят Любомир Маринов прави археологически проучвания, но не намира никакви веществени доказателства за църковно строителство или стенописи. Намерени са някои камъни, на които е изобразено лале – символ от османската украса. През 80-те години на XX век съществува проект, според който на мястото на джамията е трябвало да се построи музейна сграда, но той остава нереализиран (**Маринов Ръкопис**, 327; **Шанов 2006**, 106).

На 28 септември 2018 г., при обход на терена, където се е намирала джамията, единият от авторите на тази статия откри още една колона. Тя се намира непосредствено до оградата¹¹ на двора, в който е била джамията. Колоната е съборена и по-голямата част от нея е заровена в земята. Нейната дължина, от частта, която се намира на повърхността е 2,70 м. Диаметърът на частта, която е отгоре на повърхността е 0,98 м. По форма, големина и материала, от който е изработена, тя е идентична с една от възпоменателните колони¹² от времето на кан Омуртаг, открити на същото място. На частта, която се вижда на повърхността, няма надписи, но е възможно да има такива отдолу (**Обр. 9**). Бъдещо задълбочено археологическо проучване на терена, върху който се е намирала джамията, вероятно ще внесе повече яснота по тази тема.

¹¹ Според сведения на хора, живеещи в района, където се е намирала джамията, съвременната ограда, която огражда двора, е поставена едва в началото на 80-те години на XX век.

¹² Става въпрос за колоната с надпис, посветен на зератаркан Негавонаис от рода Кувиар.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Аджемлерски 2012: Св. Аджемлерски. Справочник на селищните имена във Варненска област. Велико Търново, 2012./Sv. Adzhemlerski. Spravochnik na selishtnite imena vav Varnenska oblast. Veliko Tarnovo, 2012.

Андреев 1980: Й. Андреев. Средновековният Овеч през XIII–XIV в. – В: Средновековният български град. Българско историческо дружество, секция „Средновековна история с археология“. София, 1980, 267–284./Y. Andreev. Srednovekovniyat Ovech prez XIII–XIV v. – V: Srednovekovniyat balgarski grad. Balgarsko istoricheskoto druzhestvo, sektsiya „Srednovekovna istoria s arheologiya“. Sofia, 1980, 267–284.

Атанасов 2009: Г. Атанасов. Добруджанското деспотство към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. Велико Търново, 2009./G. Atanasov. Dobrudzhanskoto despotstvo kam politicheskata, tsarkovната, stopanskata i kulturnata istoriya na Dobrudzha prez XIV vek. Veliko Tarnovo, 2009.

Бешевлиев 1992: В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. София, 1992./V. Beshevliev. Parvobalgarski nadpisi. Sofia, 1992.

Гаджанов 1909: Д. Г. Гаджанов. Пътуване на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII век. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в София, кн. LXX, год. 21, св. 9–10, Пловдив, 1909, 639–724./D. G. Gadzhanov. Patuvane na Evliya Chelebi iz balgarskite zemi prez sredata na XVII vek. – Periodicheskoto spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sofia, kn. LXX, god. 21, sv. 9–10, Plovdiv, 1909, 639–724.

Ганев 1929: Н. Ганев. Провадия в своето минало и настояще. София, 1929./N. Ganev. Provadiya v svoeto minalo i nastoyashte. Sofia, 1929.

Георгиев 2018: Др. Георгиев. Негово Всеблагоевейство Иконом Иван К. Радов – живот в служба на Бога и България. – ЖИАИ, бр. 2, 2018, 54–75./Dr. Georgiev. Negovo Vseblagogoveystvo Ikonom Ivan K. Radov – zhivot v sluzhba na Boga i Bulgaria. – ZHIAI, br. 2, 2018, 54–75.

Георгиев и др. 2014: П. Георгиев, П. Лещаков, И. Лазаренко, Н. Христов, И. Илиев, Й. Илиева. Издирвания на археологически обекти в община Аврен. – АОР за 2013 г. София, 2014, 616–618./P. Georgiev, P. Leshtakov, I. Lazarenko, N. Hristov, I. Iliev, Y. Ilieva. Izdirvaniya na arheologicheski obekti v obshtina Avren. – AOR za 2013 g. Sofia, 2014, 616–618.

Георгиева, Генчев 2006: Цв. Георгиева, Н. Генчев. История на България XV–XIX век. Том II. София, 2006./Tsv. Georgieva, N. Genchev. Istoriya na Bulgaria XV–XIX vek. Tom II. Sofia, 2006.

Георгиева, Цанев 1982: Цв. Георгиева, Д. Цанев. Христоматия по история на България. Т. III. Българският народ под османско владичество. Ранно българ-

ско възраждане (XV – 20-те години на XIX в.). София, 1982./Tsv. Georgieva, D. Tsanev. Hristomatiya po istoriya na Bulgaria. T. III. Balgarskiyat narod pod osmansko vladichestvo. Ranno balgarsko vazrazhdane (XV – 20-te godini na XIX v.). Sofia, 1982.

ГИБИ 1971: ГИБИ. Т. VIII. София, 1971./GIBI. T. VIII. Sofia, 1971.

Димитров 1988: Стр. Димитров. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание. – ИПр, 10, 1988, 35 – 48. Стр. Димитров. Бунтовни движения в Търновско и Източна България по време на Чипровското въстание. – ИПр, 10, 1988, 35 – 48./Str. Dimitrov. Buntovni dvizheniya v Tarnovsko i Iztochna Bulgaria po vreme na Chiprovskoto vastanie. – IPr, 10, 1988, 35 – 48.

Димитров 2006: Б. Димитров. Светослав Тертер цар на българите (1300 – 1321). София, 2006./B. Dimitrov. Svetoslav Terter tsar na balgarite (1300 – 1321). Sofia, 2006.

Димитров 2009: Б. Димитров. Петър Богдан Бакшев. София, 2009./B. Dimaitrov. Petar Bogdan Bakshev. Sofia, 2009.

Златарски 1902: В. Златарски. Студии по българската история. Един от Правдийските Омортагови надписи. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец, кн. LXIII, год., XIV, Свезка 1 – 2, 1902, 94 – 107./V. Zlatarski. Studii po balgarskata istoriya. Edin ot Pravadiyskite Omortagovi nadpisi. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sredets, kn. LXIII, god., XIV, Svezka 1 – 2, 1902, 94 – 107.

Извѣстия 1905: ИРАИК, Т. X, (Материали для болгарских древностей. Абоба-Плиска.) Альбом. София, 1905, Табл. XLIX, 88а. Табл., XLIX, 99./IRAİK, T. H, (Materialay dlya bolgarskih drevnostey. Aboba-Pliska.) Alabom. Sofia, 1905, Tabl. XLIX, 88a. Tabl., XLIX, 99.

Илев 1919: Л. Илев. Български адресник. 1920. София, 1919./L. Plev. Balgarski adresnik. 1920. Sofia, 1919.

Иречек 1899: К. Иречек. Княжество България. Неговата природа, население, духовна култура, управление и новейша история. Част I, (С 20 картини и 1 карта), Българска история. Част II, Пътувания по България. Пловдив, 1899./K. Irechek. Knyazhestvo Bulgaria. Negovata priroda, naselenie, duhovna kultura, upravlenie i noveysha istoriya. Chast I, (S 20 kartini i 1 karta), Balgarska istoriya. Chast II, Patuvaniya po Bulgaria. Plovdiv, 1899.

Йорданов 2016: И. Йорданов. Корпус на средновековните български печати. София, 2016 (= Плиска-Преслав. Т. 12)./I. Yordanov. Korpus na srednovekovnite balgarski pechati. Sofia, 2016 (= Pliska-Preslav. T. 12).

Калицин, Мутафова 2012: М. Калицин, Кр. Мутафова. Подбрани османски документи за Търново и Търновска каза. Велико Търново, 2012./M. Kalitsin, Kr. Mutafova. Podbrani osmanski dokumenti za Tarnovo i Tarnovska kaza. Veliko Tarnovo, 2012.

Каниц б. г.: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът, историческо-географско-етнографски пътеписни проучвания от 1860–1879 г. Т. 3. София, б. г./F. Kanits. Dunavska Bulgaria i Balkanat, istorichesko-geografsko-etnografski patespisni prouchvaniya ot 1860–1879 g. T. 3. Sofia, b. g.

Кесяков 1887: Хр. Кесяков. Стари пътувания през България. – Периодическо списание на Българското книжовно дружество в Средец. Под редакцията на В. Д. Стоянов. кн. XXI и XXII, год. V, 1887, 339–347./Hr. Kesyakov. Stari patuvaniya prez Bulgaria. – Periodichesko spisanie na Balgarskoto knizhovno druzhestvo v Sredets. Pod redaktsiyata na V. D. Stoyanov. kn. XXI i XXII, god. V, 1887, 339–347.

Кесяков 1894: Хр. Кесяков. Стари пътувания през България. – СбНУК, кн. XI, 1894, 155–194./Hr. Kesyakov. Stari patuvaniya prez Bulgaria. – SbNUK, kn. XI, 1894, 155–194.

Кийл 2017а: М. Кийл. Сърцето на България: история на населението и селищата в районите на Провадия, Нови пазар и Шумен от късното средновековие до края на османския период. – В: М. Кийл. България под османска власт (събрани съчинения). София, 2017, 187–217./M. Kiyel. Sartsseto na Bulgaria: istoriya na naselenieto i selishtata v rayonite na Provadiya, Novi pazar i Shumen ot kasното srednovekovie do kraya na osmanskiya period. – V: M. Kiyel. Bulgaria pod osmanska vlast (sabrani sachineniya). Sofia, 2017, 187–217.

Кийл 2017б: М. Кийл. Правади (Провадия). – В: М. Кийл. България под османска власт (събрани съчинения). София, 2017, 769–774./M. Kiyel. Pravadi (Provadiya). – V: M. Kiyel. Bulgaria pod osmanska vlast (sabrani sachineniya). Sofia, 2017, 769–774.

Кузев 1980: Ал. Кузев. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. – В: Средновековният български град. Българско историческо дружество, секция „Средновековна история с археология“. София, 1980, 81–88./Al. Kuzev. Razvitiето na gradovete i sazdavaneto na novi eparhii vav Vtoroto balgarsko tsarstvo. – V: Srednovekovniyat balgarski grad. Balgarsko istorichesko druzhestvo, sektsiya „Srednovekovna istoriya s arheologia“. Sofia, 1980, 81–88.

Лазаров 2001: Л. Лазаров. Данни за монетната циркулация на провадийската крепост (по материали от Дългополския музей). Велико Търново, 2001./L. Lazarov. Danni za monetnata tsirkulatsiya na provadiyskata krepost (po material ot Dalgopolskiya muzey). Veliko Tarnovo, 2001.

Лещаков и др. 2013: П. Лещаков, И. Лазаренко, Г. Самичкова, Н. Христов, Й. Паринова, Й. Илиева, Ст. Трифонов. Издирвания на обекти по трасето на газопровод „Южен поток“, сектор 7. – АОР за 2012. София, 600–602./P. Leshtakov, I. Lazarenko, G. Samichkova, N. Hristov, Y. Parinova, Y. Ilieva, St. Trifonov. Izdirvaniya na obekti po traseto na gazoprovod „Yuzhen potok“, sektor 7. – AOR za 2012. Sofia, 600–602.

Маргос 1981: А. Маргос. Провадия. София, 1981./A. Margos. Provadia. Sofia, 1981.

Маринов Ръкопис: М. Маринов. Провадия и околността преди Освобождението (По спомени на дядо Панайот Николов и сведения от други източници за някои събития през живота му 1799 – 1909 г.). Ръкопис, съхраняван в ИМ – Провадия./M. Marinov. Provadiya i okolnostta predi Osvobozhdenieto (Po spomeni na dyado Panayot Nikolov i svedeniya ot drugi iztochnitsiza nyakoi sabitiya prez zhivota mu 1799 – 1909 g.). Rakopis, sahranyavan v IM – Provadia.

Мушмов 1932 – 1933: Н. Мушмов. Бронзовъ печатъ отъ царь Михаилъ Шишманъ (1323 – 1330 г.). – ИАИ, VII, 1932 – 1933, 341 – 346./N. Mushmov. Bronzova pechata ota tsary Mihaila Shishmana (1323 – 1330 g.). – IAI, VII, 1932 – 1933, 341 – 346.

Начев 1996: В. Начев. Български царски грамоти. София, 1996./V. Nachev. Balgarski tsarski gramoti. Sofia, 1996.

Осман Нури Ефенди 1908: Осман Нури Ефенди. Провадия. – Във: Втори годишен отчет на Варненското археологическо дружество за 1907 г. Варна, 1908, 38 – 40./Osman Nuri YEfendi. Provadiya. – V”v: Vtori godishen otchet na Varnenskoto arkeologicheskoto druzhestvo za 1907 g. Varna, 1908, 38 – 40.

Павлов 2003: Пл. Павлов. Щрихи към „идеологическия потрет“ на цар Калоян. – Епохи, XI, 1 – 2, 2003, (в памет на Б. Примов и Г. Първев), 159 – 168./Pl. Pavlov. Shtrih kam „ideologicheskiya potret“ na tsar Kaloyan. – Epohi, XI, 1 – 2, 2003, (v pamet na B. Primov i G. Parvev), 159 – 168.

Петров 1988: П. Петров. По следите на насието. Документи и материали за налагането на исляма. Ч. 2. София, 1988./P. Petrov. Po sledite na nasiliето. Dokumenti i materialy za nalaganeto na islyama. Ch. 2. Sofia, 1988.

Плетньов 1995: В. Плетньов. Овеч. – Плиска-Преслав. Т. 7, Шумен, 1995, 238 – 239./V. Pletnyov. Ovech. – Pliska-Preslav. T. 7, Shumen, 1995, 238 – 239.

Плетньов 2016: В. Плетнов. За „Земята Карвунска“, „Карвунската хора“ и град Карвуна през XI – XIII век. – Във: Великите Асеневици. Сборник с доклади от конференция, посветена на 830 години от въстанието на братята Петър и Асен, началото на Второто българско царство и обявяването на Търново за столица на България и 780 години от легитимното възобновяване на Българската патриаршия. Велико Търново, 2016, 216 – 233./V. Pletnov. Za „Zemyata Karvunska“, „Karvunskata hora“ i grad Karvuna prez XI – XIII vek. – Vav: Velikite Asenevtsi. Sbornik s dokladi ot konferentsiya, posvetena na 830 godini ot vastanieto na bratyata Petar i Asen, nachaloto na Vtoroto balgarsko tsarstvo i obyavyavaneto na Tarnovo za stolitsa na Bulgaria i 780 godini ot legitimnoto vazobnovyavane na Balgarskata patriarshiya. Veliko Tarnovo, 2016, 216 – 233.

Примов, Сарийски, Йовков 1993: Б. Примов, П. Сарийски, М. Йовков. Документи за католическата дейност в България през XVII век. София, 1993./B. Primov, P. Sariyski, M. Yovkov. Dokumenti za katolicheskata deynost v Bulgaria prez XVII vek. Sofia, 1993.

Провадийски екъ 1938: в-к „Провадийски екъ“, бр. 23, 23.VII.1938, с. 2./v-k „Provadiyski eka“, br. 23, 23.VII.1938, s. 2.

Първев 1972: Г. Първев. Полски пътепис за българските земи от 1677 г. – ИБИД, кн. XXVIII, 1972, 353 – 358./G. Parvev. Polski patepis za balgarskite zemi ot 1677 g. – IBID, kn. XXVIII, 1972, 353 – 358.

Радов 1912: Ив. К. Радов. Няколко думи за старините в гр. Провадия. (с фиг. III, IV и V в табл. II). – Известия на Варненското археологическо дружество, Кн. V, 1912, 33 – 37./Iv. K. Radov. Nyakolko dumi za starinite v gr. Provadiya. (s fig. III, IV i V v tabl. II). – Izvestiya na Varnenskoto arheologicheskoto druzhestvo, Kn. V, 1912, 33 – 37.

Снегаров 1958: Ив. Снегаров. Турското владичество пречка за културното развитие на българския народ и другите балкански народи. София, 1958./Iv. Snegarov. Turskoto vladichestvo prechka za kulturnoto razvitie na balgarskiya narod i другите balkanski narodi. Sofia, 1958.

ТИБИ 2001: ТИБИ, т. 13, София, 2001./TIBI, t. 13, Sofia, 2001.

Успенский 1900: О. И. Успенский. Старо-болгарская надпись Омортага. – ИРАИК, Т. VI, Выпуск 1, 1900, 216 – 235./O. I. Uspenskiy. Staro-bolgarskaya nadpis Omortaga. – IRAIK, T. VI, Vypusk 1, 1900, 216 – 235.

Успенский 1905: О. И. Успенский. Надписи староболгарския: колонии с именами городов; надписи с фрагментами договоров; надписи исторического содержания; фрагменты надписей разного содержания и происхождения. – ИРАИК, Т. X (Материалы для болгарских древностей. Абоба-Плиска.), 1905, 173 – 249./O. I. Uspenskiy. Nadpisi starobolgarskiya: koloniy s imenami gorodov; nadpisi s fragmentami dogovorov; nadpisi istoricheskago soderzhaniya; fragmenty nadpisey raznago soderzhaniya i proizkhozhdeniya. – IRAIK, T. Kh (Materialy dlya balgarskikh drevnostey. Aboba-Pliska.), 1905, 173 – 249.

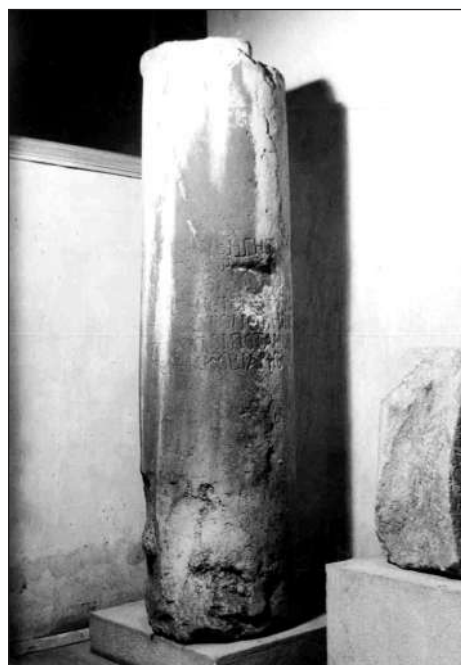
Шанов 2006: Хр. Шанов. Мюсюлманска култова и обществена архитектура в град Провадия от XV век до наши дни. – В: Обществени и религиозни сгради XV – XIX в. Научна конференция. Сборник на Карловския музей. София, 2006, 94 – 111./Hr. Shanov. Myusyulmanska kultova i obshtestvena arhitektura v grad Provadiya ot XV vek do nashi dni. – V: Obshtestveni i religiozni sgradi XV – XIX v. Nauchna konferentsiya. Sbornik na Karlovskia muzey. Sofia, 2006, 94 – 111.

Шкорпил 1901: К. и Х. В. Шкорпил. Надписи от първите български времена и няколко думи за Абоба. – Годишен отчет на Варненската държавна мъжка гимназия „Фердинанд I“ за 1900 – 1901 учебна година. Варна, 1901, 3 – 26./K. i H. V. Shkorpil. Nadpisi ot parvite balgarski vremena i nyakolko dumi za Aboba. – Godishen otchet na Varnenskata darzhavna mazhka gimnaziya „Ferdinand I“ za 1900 – 1901 учебна година. Varna, 1901, 3 – 26.

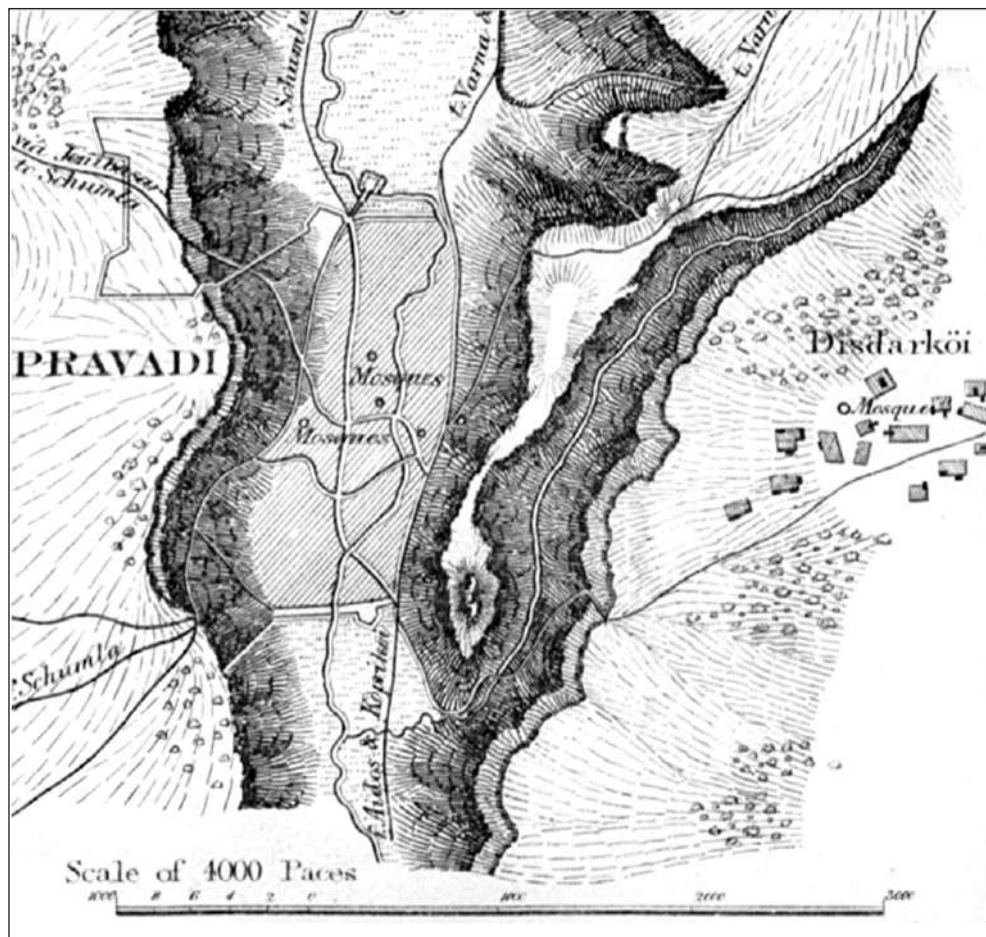
Kanitz 1879: F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. III, Leipzig, 1879.

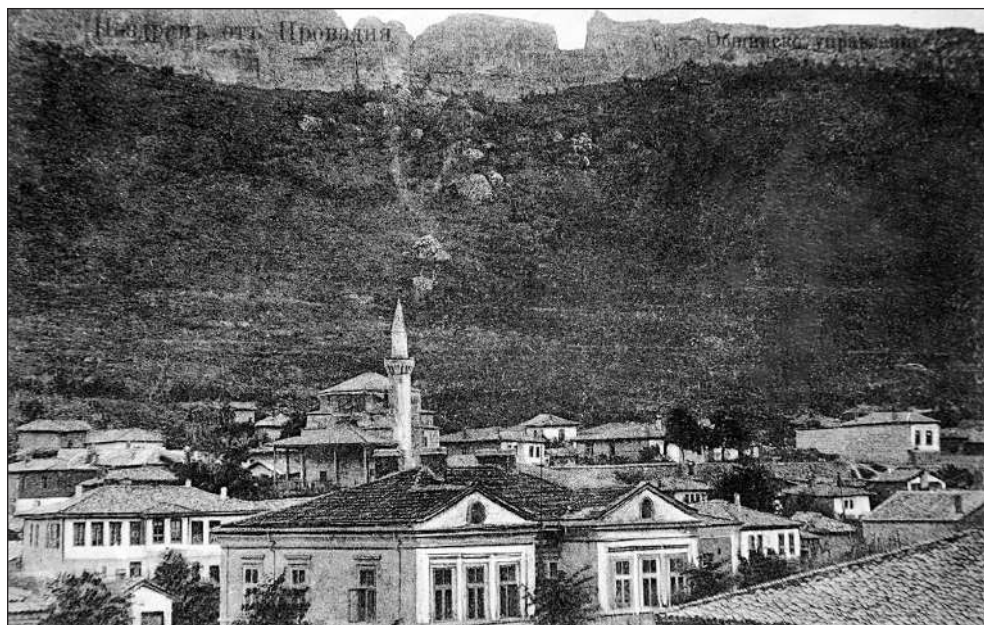
*Обр. 1 и 2. Колонa с надпис, посветен на копан Окорсис.
Негативите на снимките се съхраняват в ИМ – Провадия.*

*Обр. 3 и 4. Колонa с надпис, посветен на зера-таркан Онегавонаис.
Негативите на снимките се съхраняват в ИМ – Провадия.*

Обр. 5. Провадия, карта на Хелмут фон Молтке, 1832 г.

Обр. 6. Провадия в началото на ХХ век.
В центъра се вижда добре Чобан джамия в подножието на крепостта.

Обр. 7. Чобан джамия. Пощенска картичка от началото на ХХ век.

Обр. 8. Чобан джамия през 30-те години на XX век